

У рамках співпраці Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України та Музею історії міста Кам'янське підготовлено нову серію «Українське козацтво в етнокультурному просторі Наддніпрянщини». Для ознайомлення ширшого кола зацікавлених читачів пропонуємо кілька матеріалів із цього видання.

КОЗАЦЬКА СЛОБОДА ТРИТУЗНЕ: ВТРАЧЕНІ ЛАНДШАФТИ ТА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ

Наталія Буланова

УДК 39+908](477.63-22)

У статті досліджено руйнацію традиційного культурно-історичного ландшафту с. Тритузне під впливом будівництва в 1948 році шлакового заводу та особливості відображення цього процесу в історичній пам'яті мешканців села.

Ключові слова: с. Тритузне, шлаковий завод, Придніпровський хімічний завод, будівництво, ландшафти, руйнація, історична пам'ять.

В статье исследованы разрушение традиционного культурно-исторического ландшафта с. Тритузное под влиянием строительства в 1948 году шлакового завода и особенности отражения этого процесса в исторической памяти жителей села.

Ключевые слова: с. Тритузное, шлаковый завод, Приднепровский химический завод, строительство, ландшафты, разрушение, историческая память.

The article investigates the destruction of traditional cultural and historical landscape of the village of Trytuzne influenced by the construction of slag works in 1948, as well as the features of this process' reflection in the historical memory of inhabitants.

Keywords: Trytuzne, Slag Works, Over-Dnipro-Land Chemical Plant, construction, landscapes, destruction, historical memory.

Проблема втрачених ландшафтів Наддніпрянщини, яка на сьогодні значно актуалізувалася в українській історичній науці, розглядається дослідниками насамперед під кутом зору впливу процесів гідробудівництва на соціально-культурну сферу у зв'язку зі спорудженням каскадів електростанцій на Дніпрі. У працях П. Панченка, В. Шмарчука, С. Падалки, С. Тимченка та інших науковців доведено, що поява водосховищ спричинила зникнення багатьох сіл Наддніпрянщини, викликала масштабну переселенську кампанію, тим самим порушивши звичний устрій життя і змінивши свідомість мешканців придніпровської України [3; 11; 12].

Соціокультурним та екологічним змінам, спричиненим будівництвом каскаду ГЕС на Дніпрі, деформаціям традиційного способу життєдіяльності людей, природного і культурного ландшафтів Південної Наддніпрянщини присвячено дослідження Л. Босої [2].

Водночас подальшого вивчення вимагають не тільки впливи гідротехнічних процесів на культурно-історичні ландшафти затоплених населених пунктів, але й інші виклики цивілізації, зокрема промислове будівництво. Нерідко процеси індустріалізації за радянської доби також мали своїм наслідком згубний вплив як на природне середовище, так і на пов'язаний з ним традиційний плін життя місцевих мешканців. У цьому сенсі науковий інтерес викликає доля села Тритузне, яке 1938 року ввійшло до складу Дніпродзержинська (нині – Кам'янське) як одна з околиць цього промислового міста, зберігаючи при цьому сільський устрій життя. У 1948 році на території Тритузного було збудовано завод шлакових добрив, що насправді належав до воєнного відомства і був частиною програми створення в СРСР ядерної зброї. Відтоді село почало поступово занепадати, поки не перетворилося на промислову пустелю серед відвалів і хвостосховищ. З огляду на це постала потреба в дослідженні впливів процесів індустріалізації на життєвий устрій місцевих мешканців та особливостей відображення цих змін в історичній пам'яті.

Розташоване на правому березі Дніпра навпроти острова Гречаного та Річицької забори село Тритузне виникло в першій половині XVIII ст. на місці зимівника відставного військового старшини Данила Семененка на прізвисько Тритуз. Відомий дослідник заселення Південної України В. Кабузан відносив цей населений пункт до 13 великих поселень, заснованих у Кодацькій паланці до 1745 року [4, с. 80].

До 1775 року ця козацька слобода входила до Вольностей Війська Запорозького. Після зруйнування Запорозької Січі царськими військами Тритузне підпорядковувалося Словянській провінції Саксаганського повіту Новоросійської губернії як державна слобода. У 1787 році воно ввійшло до складу Романківської волості Катеринославського наміництва, а від 1802 року перебувало у складі новоствореної Катеринославської губернії [5].

Традиційно на території села зберігався сотенний поділ: «Цей поділ мав і територіальне відношення, і стройове, і сільськогосподарське», — згадував старожил Тритузного Олександр Ріпка (ОКР). Загалом сотень було шість. У центрі знаходилися Свято-Миколаївська православна церква, сільська управа та церковно-парафіяльна школа, сільська забудова велася вздовж Дніпра та біля балок і ярів, розкиданих цією територією. Розташоване на заплаві Дніпра, Тритузне відзначалося багатством природного ландшафту: численними озерами; через село в південно-східному напрямку від Дніпра протікала річка Коноплянка з притокою Жовтухою, у плавнях текли невеликі річки — Борліяка та Хрещата [8].

Зміни в господарському устрої села розпочалися за радянської влади. У 1929 році на його території було створено колгосп; 1938 року Тритузне ввійшло до складу промислового Дніпродзержинська.

Руйнація традиційного природного ландшафту села розпочалася з виходом 8 серпня 1947 року постанови Ради міністрів СРСР № 200890 про будівництво в Дніпродзержинську заводу «906» з переробки уранових руд [7, с. 7]. Роботи доручили Управлінню ви-

правно-трудовах таборів і будівництва № 882 МВС СРСР, яке прибуло до міста з Уралу для відбудови азотно-тукового заводу. Вибір місця будівництва був зумовлений наявністю сировинної бази і виробництвом потрібних майбутньому заводу хімічних реагентів, енергетичних, водних та людських ресурсів. Імовірно, коли будували, урахували і фактор широкої участі місцевого населення в оунівському підпіллі, що діяло під час нацистської окупації міста впродовж 1941–1943 років. Виявлення та «зачистка» органами безпеки «оунівців», подальші судові процеси над ними свідчили про схильність місцевого населення до проявів національної свідомості.

Будівельний майданчик майбутнього підприємства розгорнувся на східній околиці села, нижче азотно-тукового заводу. Уже на початку будівництва впродовж тижня знесли 230 дворів, мешканців яких відселили на Шосту сотню, до Таромського, Карнаухівки, бараків по вул. Колеусівській [9, с. 6], та засипали кілька глибоких балок [7, с. 7]. Завод будували німецькі військовополонені та ув'язнені трьох виправно-трудовах таборів, що були підпорядковані Міністерству внутрішніх справ СРСР. Згодом «стали приїжджати кадри з Москви: головний інженер Чубикін, заступник директора з кадрів Шевченко Яків Андрійович, Ананьєв — головний технолог, з Приморського краю, з селища Тетюхе-Рудник приїхав Михайло Прокопович Аношкін... Перші будиночки для прибулих створювались на соціалістичній в районі військової частини (вулиця Менделєєва) на пустирі. Для забезпечення житлом збирались фінські (на 2 родини) і брестські (трикімнатні на одного господаря) будинки. В цих будинках проживало начальство майбутнього ПХЗ. Потім стали будувати двоповерхові будинки», — згадувала Тетяна Гордієнко (Ларкіна), яка працювала на будівництві підприємства [3]. Василь Нетроба надав цікаві свідчення про реакцію місцевих мешканців на будівництво заводу: «Дражнили керівництво, яке їздило на дорогих машинах. Але більше мовчали, бо за це можна було суворо поплатись» (ВПН). «Все було покрито мраком про виробництво» (ЮАК).

На початку своєї діяльності завод видобував уранові солі зі шлаків, отримуваних під час виплавки уранових руд на доменній печі № 6 Дніпровського металургійного заводу. Така схема уранового виробництва функціонувала до 1963 року, коли був припинений доменний переплав уранозалізовмісних руд. Надалі солі урану витягували тільки з уранових руд та їхніх концентратів, що їх доставляли з республік Союзу, країн РЄВ, Франції та Іспанії. Крім солей урану, з технологічних розчинів уранового виробництва отримували мінеральні добрива, а нітратний та амонієвий азот від цього виробництва утилізували на ДПО «Азот» для отримання азотних добрив [6, арк. 7]. Тому згодом збудоване підприємство дістало назву «Завод шлакових добрив», від 1965 року — Придніпровський хімічний завод [6, арк. 7].

Основне і єдине завдання заводу — нарощування виробничих потужностей і збільшення випуску урану — виконувалося в суворій секретності: радіоактивні матеріали називали фосфатними концентратами, а хімічні реагенти — продуктами N [1, с. 5]. Газоочисток тоді не було, викиди радіоактивного пилу й аерозолей здійснювалися безпосередньо в атмосферу. В основних цехах та над селом висів рудий дим окислів азоту і стояв різкий запах аміаку. На східному майданчику заводу розташовувався відкритий базовий склад уранової руди, пил від неї розносився вітром по всій околиці. Справжнім лихом для навколишнього середовища ставали переливи пульпи [1, с. 5].

У період найбільш активної діяльності заводу радіоактивні відходи скидали в яри або глиняні кар'єри просто на території підприємства. У рамках технологічних заходів зі зменшення радіоактивної загрози передбачалося створення спеціально обладнаних місць для складування твердих залишків і забруднених вод. Першим хвостохранилищем став яр, що вів до Дніпра. Вологість відходів була високою, утворилася трясовина — плавун. У 1954 році вона прорвала огороження і селевим потоком вилася на залізничні колії та крайні хати Карнаухівки [1, с. 5].

Ветеран Придніпровського хімічного заводу Г. Оленченко описав особливості використання природних об'єктів для подальшої організації хвостосховищ: «Під час вилучення урану зі шлаку утворювалась велика кількість радіоактивного луку. На азотно-туковому заводі було збудовано цех 3б з виробництва селітри, куди перекачували луг. Радіоактивні відходи цеха 3б знаходились в двох хвостосховищах на вулиці Лазо і на перехресті вулиці Колеусівської і проспекта Аношкіна. Перші сховища відходів — природні балки і яри, знаходились прямо на території заводу і поблизу, без протифільтраційного захисту, № 9 і сховище Д, створені в 1954 р. Дамба, відсипана відходами коксохімічного виробництва без зв'язуючих речовин (цементу), безпосередньо на березі Коноплянки, впадала в Дніпро» [9, с. 6]. «Як від церкви їхати на Широку, приблизно між вулицями Родіни і Шостою сотнею, був глибокий яр. Коли будували карбамід, звідти брали глину і засипали балку. Називалася вона балка Р (тобто, балка Родіни). Вулиця Родіни тяглася від Правдинської вітки до Широкої», — розповів корінний мешканець села Тритузного Юрій Котляр про інше хвостосховище (ЮОАК); «У Тритузному було дев'ять круч, які сьогодні заповнені хвостохранилищами. 42 млн тонн радіоактивних відходів у дев'яти хвостохранилищах загальною активністю 75 тис. кюрі сьогодні являють реальну загрозу радіоактивного забруднення навколишнього середовища» (ОКР).

Тільки в 1989 році підприємство припинило викид промислових відходів у Дніпро, перейшовши на рециркуляцію заводських вод. Тверді відходи виробництва (фосфогіпс, кеки) по трубопроводах транспортували до хвостосховища, розташованого в районі Сухачівки [6, арк. 11]. Виробництво урану припинили в 1991 році.

Через бездумне нищення природно-культурного ландшафту Тритузного на сьогодні від колишнього велелюдного козацького села залишилася лише Шоста сотня зі старожитньою Свято-Миколаївською православною церквою в центрі. Мешканців інших п'яти сотень у різний час було виселено здебільшого в район соціста,

а їхні садиби — зруйновано: «Виселення почалося, коли пойменні озера засипали відходами, вода з'явилась у погрібі, піднялась у колодязях. Діжки з квасниною стояли на двох цеглинах. Потім вода стала стояти на городі. Літом ловили рибу, а взимку грали на городах у хокей. Комісія прийшла, хату описала, давали гроші і участок. Або на посольку Будівельників, або на Шостій сотні. Не хочеш будуватися — давали квартиру. Три класи я ходив у 21 школу на Широкій вулиці, біля Колеусівської, а потім перейшов у 30-у школу, біля Тритузнянської церкви, нині територія ПХЗ. Після 7-го класу школу закрили, всіх людей від залізниці до церкви виселили. Це приблизно сталося 1961 р.» (ЮОАК).

Любов Кучер (Горенич) конкретизувала дату виселення їхньої родини: «В нашій родині було троє дітей. Вже в 1956 році почали описувати хати. Де ми раніше жили, вже давно немає нічого. Дозволяли розбирати хату, забирати з собою всі будівельні матеріали... Причину переселення тритузнянам не пояснювали. Але батьки хати на новому місці не хотіли. Тритузне годувало все місто. Було 40 соток городу, садили все, продавали. Город копали вилами, бо Дніпро розливався і затоплював все» (ЛФК).

Ще один колишній мешканець села Володимир Кучер вважає, що з початком будівництва шлакового заводу почалося нищення села: «Як люди реагували на переселення? В основному всі мовчали, ніхто про своє ставлення не говорив. Хто не хотів квартири отримувати — виплачували гроші, інших наділяли участками. До 1960-х років виселяли. Спочатку виселяли тих тритузнянців, які жили від кирпичного мосту до церкви, потім — від церкви до Щурів (це назва зупинки автобуса, де жив дід Щур). Інших виселили після 1972 року. Вибору не було, хоч переживай, хоч не переживай. Озера засипали, вода піднялась в колодязя, погріба — і стали виселяти. Скільки на території Тритузного хвостосховищ? Всі озера, засипані пульпою, є хвостосховищами. Велике хвостосховище на Межевій. В районі Колеусівської кручу засипали ураном, зверху построїли дорогу, потім — ЛТП. З правої сторони вулиця Лазо, з лівої — знаки. На шлаковому

особливо багато людей з онкологією. Там не знали, що виробництво радіоактивне» (ВАК).

Водночас для всіх респондентів характерні спільні спогади про унікальні природні ландшафти Тритузного: «Нижче заводу по течії були чудові місця <...> живописні плавні, стариці і протоки з прозорою водою, чистими піщаними берегами, де водились багато риби. В 1950-х роках цю красу стали губити шлакові відвали Дніпровського заводу. Завод шлакових добрив теж отримав місце під капітальне хвостохранилище, яке діяло до 1960-х років. Потім там був збудований цех амофоса»; «Коноплянка-річка текла по Заборі, і сьогодні лишилася знівечена. Одна балка була — Довга. Там — відстійник азотно-тукового заводу. Вона тяглася з південно-східної сторони, з Миколаївки до Баглія. На місці нинішньої Южної — там було озерко з комишами, відстоювалася вода. Із тої води пішло джерело, на схід, у Довгу балку. <...> Ясинова балка була вкрита лісами, багато ясеню. <...> Сьогодні там — сміття, тече вода з відстійника. <...> Плавні у Тритузному поглинув відстійник Придніпровського хімзаводу. Там ріс гарний дубовий ліс, косили сіно на острові. На острові було одне озеро, проміяна дуже велика була, 250 метрів довжиною, 15 — шириною, називалося — Довге. <...> Вода сильно холодною була. Там підземні джерела із льодникового періоду лишалися. Потім його перекрыло течією, вода пішла посередині острова, і розбила його» (ОКР). До цього часу спогади про знівечені ландшафти викликають великий смуток у колишніх мешканців Тритузного.

Юрій Котляр як мисливець і рибалка, котрий досконально вивчив територію колишнього села Тритузне, з великим боєм описує тодішні ландшафти: «Гречаний острів закінчився і починалися шлакові відвали. Був ще острів Корчеватий, нині це територія вище Тритузного. З коксохіму провели дорогу, поставили насосну станцію, і цей острів став півостровом.

Городи там були на плавнях, у степу сіяли пшеницю, інші зернові. Тепер, де були городи, половину засипали коксохімом і ПХЗ, другу половину — ДМК. Плавні старі люди називали

“Дубина” — берег, де нині знаходиться територія “Демоса”. На плавні йшла естакада з заводу, під естакадою була дорога, насипана відвальним шлаком. Справа була канава бетонна, по тій канаві текла тепла вода з Азота, туди всі ходили купатися. У Тритузному було дев'ять озер (Глибоке, Закітне, Дурна яма, Рашпалка та інші), які засипали відходами. Коли збудували завод в 1948 році, в самому кінці біля Межевої був п'ятий цех, прямо на території заводу було хвостосховище. Завод, залізниця, в ямі село, відстійник переповнювався, дамбу розмило, вся пульпа потекла до людей, в городи. Приїхали робітники, все вилили в озера. Хто горілку пив — прожив довго, хто гроші збирав на машини — то не дуже. Особливо шкідливим був цех, де обогачали руду» (ЮАК). У його спогадах відчувається ностальгія за втраченим ландшафтом: «Прикро, що людей виселяли з заплави Дніпра, з багатих родючих земель у степ. <...> Коноплянка була невелика, чиста. Взимку з річки заготовляли лід для погрібів і розвозили по лотках. У Тритузному Коноплянка омивала територію, яка називалася Дубина.

Там було багато озер, росли дуби. Назви озер пам'ятаю: Глибоке (засипане доменним шлаком, територія “Демоса”), Закітне, Ракове, Осокувате, Дурна яма, Шилове болото (це озеро і сьогодні є). Майже всі загажені, з них зробили відстійники. Засипали пульпою. На Гречаному озері були ще Синицине і Веселе озера» (ЮАК).

Отже, унаслідок будівництва наприкінці 1940-х років заводу шлакових добрив у селі Тритузному та подальшої його діяльності місто отримало розгалужену промислову й соціальну інфраструктуру ціною нищення традиційних природних ландшафтів — «місць пам'яті» запорозького козацтва. Із занепадом СРСР шкідливе виробництво було згорнуте, як наслідок його діяльності на території колишнього села лишилися хвостосховища радіоактивних відходів. Приклад колишнього козацького села Тритузне є характерним у плані руйнації традиційного ландшафту, який гармонійно об'єднував природне, соціальне, економічне, історичне, культурне середовище життя та діяльності населення.

1. Атомний проект: «Почтовый ящик» в судьбе города // Ведомости. – 1997. – 19 июня. – С. 5.

2. Боса Л. Г. Особливості традиційного природокористування в ландшафтах Південної Наддніпрянщини: трансформаційні та деформаційні процеси [Електронний ресурс] / Л. Г. Боса. – Режим доступу : <http://nte.etnolog.org.ua/zmist/2014/N2/46.pdf>.

3. Горло Н. Вплив гідробудівництва на Дніпрі на соціальну сферу Наддніпрянщини (50–70-ті рр. ХХ ст.) [Електронний ресурс] / Н. Горло. – Режим доступу : <http://dspace.nbuv.gov.im/bitstream/handle/123456789/85526/13-Gorlo.pdf?sequence=1>.

4. Воспоминания Гордиенко (Ларкиной) Татьяны Никаноровны / Документы. – Музей історії міста Кам'янське (далі – МІМК).

5. Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX в. (1719–1859 гг.) / В. М. Кабузан. – Москва, 1976.

6. Кам'янське та його околиці середини XVIII – початку ХХ ст. : топонімічний словник /

[авт.-упоряд. Н. М. Буланова (канд. іст. наук, ред.-упоряд.]. – Дніпродзержинськ, 2010.

7. Краткая справка по истории развития ПО «ПХЗ» и его научном потенциале / Документы. – МІМК, НДФ 6043, арк. 11.

8. Кузовов Ю. І. Приднепровский химический завод: исторический очерк / Ю. І. Кузовов. – Днепродзержинск, 1997.

9. Материалы для географии и статистики России, собранные офицером Генерального штаба капитаном В. Павлович. – Санкт-Петербург : Типография Департамента Генерального штаба, 1862.

10. Оленченко Г. Известный и неизвестный «ПХЗ» / Г. Оленченко // Ведомости. – 2000. – 14 дек.

11. Падалка С. С. Українське село в контексті політики тоталітарної держави (60–80-і рр. ХХ ст.) / С. С. Падалка. – Київ, 2002.

12. Тимченко С. М. Українське село: проблеми етносоціальних змін. 1959–1989 / С. М. Тимченко. – Запоріжжя, 1995.

Список інформантів

ЛФК – Любов Федорівна Кучер, 1940 р. н., родом із с. Тритузне. Записала Н. Буланова у вересні 2016 р.

ЮАК – Юрій Андрійович Котляр, 1950 р. н., родом із Дніпродзержинська (с. Тритузне). Записала Н. Буланова у вересні 2016 р.

ВПН – Василь Павлович Нетроба, 1953 р. н. Записала Н. Буланова у вересні 2016 р.

ОКР – Олександр Костянтинович Ріпка, 1928 р. н., родом із с. Тритузне. Записала Н. Буланова в липні 2016 р.

ОФР – Олексій Федорович Ріпка, 1934 р. н., родом із с. Тритузне. Записала Н. Буланова в липні 2016 р.